

γλώσσας· ὁ Πρόδικος ειδικεύθηκε στή διάκριση τῶν συνωνύμων καί ὁ Ἰππίας μελέτησε τά γράμματα, τίς συλλαβές καί τούς ρυθμούς.

Ἐκτός ἀπό τίς θεωρητικές τους τοποθετήσεις, ὄλοι οἱ σοφιστές ὑπῆρξαν δάσκαλοι. Σέ μία ἐποχή κατά τήν ὁποία ἡ ἐκπαίδευση ἦταν κατ' ἐξοχήν στραμμένη πρὸς τή μουσική, τήν ποίηση καί τή φυσική ἄσκηση, εἰσήγαγαν ἕναν νέο τύπο διδασκαλίας, πνευματικῆ χαρακτῆρα, πού παρεχόταν ἀπό πλανόδιους δασκάλους, δυσεύρετους καί συχνά ἀκριβοῦς, πού δίδασκαν τοὺς πλούσιους νέους τῶν πόλεων. Στό πλαίσιο αὐτῆς τῆς διδασκαλίας ἡ ρητορική κατεῖχε σημαίνουσα θέση, ὁἷτι συνιστοῦσε ταυτοχρόνως τό ἀντικείμενο καί τό μέσο. Ἀντικείμενο, στό μέτρο πού ὁ σοφιστής διατείνεται «τοῦ ποιῆσαι δεινόν λέγειν» (Πλάτων, *Πρωταγόρας*, 312d· *Γοργίας*, 449e)· στόχος σημαντικός, ἀρρήκτως συνδεδεμένος μέ ἄλλες διατυπώσεις τοῦ δόγματος τῶν σοφιστῶν, ἰσότημος πρὸς αὐτές: προετοιμασία γιά ἀνάληψη ρόλου στίς ἰδιωτικές καί δημόσιες ὑποθέσεις, ἀνάπτυξη τῆς εὐφυΐας, διαμόρφωση τοῦ πολίτη, διδασκαλία τῆς πολιτικῆς, διδασκαλία μάλιστα μίας ὀρισμένης μορφῆς ἀρετῆς... Πρὸς ἐπίτευξη τῶν στόχων αὐτῶν ἡ ἴδια ἡ διδασκαλία υἰοθετεῖ τή ρητορική. Οἱ σοφιστές ἐκφωνοῦν διαλέξεις (*ἐπιδείξεις*) πού ἀποτελοῦν τή βασική μορφή τῶν μαθημάτων τους· εἶναι κατά τό μάλλον ἢ ἥττον ἐκτενεῖς, δαπανηρές, σχετικές μέ ὁποιοδήποτε θέμα. Ἐνίοτε –ἀπόγειο τῆς δεξιότητάς– οἱ διαλέξεις εἶναι αὐτοσχεδιασμοί σ' ἕνα θέμα πού προτείνει τό ἀκροατήριο. Ὁ Πρωταγόρας συνέθεσε ἐπίσης σέ γραπτὸ λόγο κοινούς τόπους καί ὁ Γοργίας ἐπιχειρηματολογίες ὑπὲρ καί κατά (Κικέρων, *Brutus* [*Βροῦτος*] 46-47). Αὐτά ἦταν ὑποδείγματα, τά ὁποῖα οἱ μαθητές προσπαθοῦσαν νά μιμηθοῦν καί νά ἀναπαραγάγουν, ὅπως στή σκιαγραφηθεῖσα ἀπὸ τόν Πλάτωνα σκηνή στήν ἀρχή τοῦ *Φαῖδρου*.

Γοργίας

Ὁ Γοργίας εἶναι ὁ μόνος σοφιστής τοῦ ὁποίου ἔχουν διασω-

θεῖ ἔργα. Εἶναι ἐπίσης αὐτός πού, συμφώνως πρὸς τίς πηγές, εἶχε κατ' ἐξοχήν ἀφιερωθεῖ στή ρητορική. Γεννήθηκε στοὺς Λεοντίνους, βορείως τῶν Συρακουσῶν, περὶ τό 480 καί ἔζησε περὶσσότερο ἀπὸ ἑκατὸ χρόνια. Τό 427, ἔφθασε στήν Ἀθήνα, πρεσβευτῆς τῆς πατρίδας του, καί ἡ εὐγλωττία του ἐντυπωσίασε ἰδιαίτερα τοὺς Ἀθηναίους. Δίδαξε καί ἐκφώνησε λόγους σέ διάφορες ἑλληνικές πόλεις καί στή Θεσσαλία. Διαθέτουμε τέσσερα δικά του κείμενα:

– Ἡ *Περὶ τοῦ μή ὄντος* πραγματεία ἢ *Περὶ φύσεως* εἶναι ἕνα παράδοξο σύγγραμμα πού ἐπανεξετάζει τήν ἔννοια τοῦ «εἶναι», ἀκολουθώντας μία ἀποδεικτική διαδικασία μέ τρία σημεία: α) Τίποτε δέν εἶναι (ἢ δέν ὑπάρχει). β) Ἐάν ὑπάρχει κάτι, αὐτό τό κάτι δέν εἶναι κατανοητό ἀπὸ τόν ἀνθρωπο. γ) Ἐάν ἔστω αὐτό τό κάτι μπορεῖ νά γίνει κατανοητό, δέν μπορεῖ ὡστόσο νά διατυπωθεῖ. Φιλοσοφία καί ρητορική εἶναι ἀρρήκτως συνδεδεμένες στό ἐγχείρημα τοῦ συγγραφέα, ὁ ὁποῖος ἀναλώνεται ταυτοχρόνως σέ μία κριτική τῆς ὄντολογίας καί σέ μία ἀριστοτεχνική ἐπίδειξη ἐπιχειρηματολογίας. Ἡ τελική θέση, συμφώνως πρὸς τήν ὁποία τό «εἶναι», καίτοι δυνάμενο νά κατανοηθεῖ, δέν εἶναι ἀνακοινώσιμο στοὺς ἄλλους, θά μπορούσε νά φανεῖ ὅτι ἀρνεῖται ἀκόμη καί τήν ἰδέα τῆς ἐπικοινωνίας αὐτῆς καθ' ἑαυτήν καί, ἐπομένως, ὅτι ὑπονομεύει σύνολη τή ρητορική: ἀλλά, κατ' οὐσίαν, δέν καταστρέφει τή γλώσσα, τή σχετικοποιεῖ ἀποδεχόμενη ὅτι, ἐλλείψει μίας ὁμιλίας, φορέα τῆς ἀλήθειας, ὑπάρχουν λόγοι πολλαπλοῖ καί ποικίλοι.

– Τό *Ἐλένης Ἐγκώμιον* ἐπιδιώκει νά δικαιώσει τήν ἡρώϊδα ἔναντι ὄσων τῆς καταλογίζουν, ὅτι μέ τήν ἀνάρμοστη συμπεριφορά τῆς ἦταν ὑπεύθυνη γιά τόν πόλεμο τῆς Τροίας καί, κατὰ συνέπεια, γιά τά μεγάλα δεινά τῆς Ἑλλάδας. Μετά τό βραχύ ἐγκώμιο τῆς γέννησης καί τῆς ὁμορφίας τῆς Ἐλένης, ὁ Γοργίας ἐπιχειρεῖ νά τήν ἀθωώσει ἰσχυριζόμενος ὅτι, ἔάν ἀκολούθησε τόν Πάρι δέν τό ἔκανε παρὰ γιά ἕναν ἀπὸ τοὺς ἀκόλουθους λόγους: α) εἴτε ὑπάκουσε στίς ἀποφάσεις τῶν θεῶν β) εἴτε ἀπήχη βιαίως γ) εἴτε πείσθηκε ἀπὸ τά λόγια δ) εἴτε

υπέκυψε στόν ἔρωτα. Σέ οποιαδήποτε περίπτωση, δέν εἶναι ὑπαίτια, συμπεραίνει ὁ συγγραφέας, ὁ ὁποῖος καταλήγει ὅτι ὁ λόγος του εἶναι ἕνα «παίγνιον». Ἄς τό ἐκλάβουμε ὡς ἕνα ἐπιτευμα χειρισμοῦ τῆς ἐπιχειρηματολογίας καί τοῦ παραδόξου, ἕνα ἰσχυρό ἐπίτευγμα πού, ὡστόσο, δέν ἀποκλείει τίς σοβαρές προθέσεις, εἰδικότερα στήν ἐπεξεργασία τῆς τρίτης αἰτίας, ἢ ὅποια ὁδηγεῖ στήν ἀνάλυση τῆς ἐξουσίας τοῦ λόγου (σ. τ. ἐπ.*).

– Ἡ Ὑπέρ Παλαμήδους ἀπολογία εἶναι μία ἀπολογία πού φέρεται νά ἐκφωνεῖ ὁ ἥρωας Παλαμήδης (σ. τ. ἐπ.**), ὁ ὁποῖος εἶχε κατηγορηθεῖ ἀπό τόν Ὀδυσσεά γιά συμπαιγνία μέ τόν ἐχθρό. Μελετώντας μία πλασματική κατάσταση πού δανεῖζεται, ὅπως καί στήν προηγούμενη περίπτωση, ἀπό τόν Τρωϊκό κύκλο, ὁ Γοργίας καταθέτει ἕνα ὑπόδειγμα συνηγορίας, ἐπικεντρωμένο στήν ἐξέταση τῶν τεκμηρίων καί τῶν πιθανοτήτων.

– Ὁ Ἐπιτάφιος λόγος ἀνήκει στό εἶδος τῶν ὁμαδικῶν ἐπιταφίων, διασώζεται μόνον ἕνα τμήμα του, ὅπου ἐγκωμιάζει τίς ἠθικές ἀρετές τῶν θανόντων.

Διατρέχοντας τά τέσσερα κείμενα βλέπουμε νά χαράσσεται μέ συνοχή μία φιλοσοφική ἄποψη περί τοῦ κόσμου καί μία θεωρία τῆς πειθοῦς. Ἡ κριτική τῆς ὄντολογίας ἀμφισβητεῖ τήν

*Ὁ ἔρωτας στό Συμπόσιον τοῦ Πλάτωνος ἀποκαλεῖται ἀπό τήν Διοτίμα δεινός γῆς καί φαρμακεύς καί σοφιστής (203e)· ὁ τελευταῖος χαρακτηρισμός ἀναφέρεται στόν πειστικό πρὸς θελός του χειρισμό τοῦ λόγου. Ἀνάλογους χαρακτηρισμούς ἐπιφυλάσσει ὁ Δημοσθένης στόν Αἰσχίνη «δεινὸν καί γόητα καί σοφιστὴν καί τὰ τοιαῦτ' ὀνομάζων» (Δημ., Περὶ τοῦ στεφάνου, 276), ἐνῶ ὁ Πλάτων ἀποκαλεῖ σοφιστὴ τόν Ἄδη (Κρατύλος, 403e), ἐπειδὴ πλανεῦει τοὺς ἀνθρώπους, μέ ἀποτέλεσμα νά μὴν ἐπιθυμοῦν πλέον τόν ἐπάνω κόσμο.

**Ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἐπιλογή τῶν προσώπων. Ὁ Γοργίας δέν διστάζει νά ἐπιστρατεύσει δύο πρόσωπα μυθικά μὲν, ἀλλὰ ἔνοχα κατὰ τήν παράδοση. Στήν περίπτωση δὲ τοῦ Παλαμήδη ἀναφέρεται σέ ἥρωα, ὁ ὁποῖος ἔχει «ὀβελισθεῖ» ἀπὸ τόν Ὅμηρο καί ἀντιμάχεται τό θετικό πρόσωπο τοῦ Ὀδυσσεά.

πραγματικότητα καί τίς ἀξίες καί εἰσηγεῖται τίς ἐννοιες τῆς γνώμης, τῆς συγκίνησης, τῆς ψευδαίσθησης, τῆς κατάλληλης στιγμῆς. Ὑπὸ αὐτές τίς συνθήκες ἡ δύναμη τῆς γλώσσας ἀποκτᾷ ὅλη τὴ σπουδαιότητά της. Ὅπως περιγράφεται στό Ἐλένης Ἐγκώμιον (8-14), αὐτὴ ἡ δύναμη συνίσταται στήν ἰκανότητα τοῦ πείθειν. Ἡ γλώσσα αὐθυποβάλλει βιαίως τὴν ψυχὴ, ὅπως τὰ βότανα ἐπιδροῦν στὰ σώματα, ὅπως δροῦν οἱ τέχνες τῆς μαγείας καί τῆς μαγανείας· ἀναδεικνύει ἢ καταργεῖ γνώμης καί συγκινήσεις· προσλαμβάνει πολλαπλές μορφές, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἐκείνες τῆς ποίησης, τῆς παραμυθίας, τῶν λόγων πού γράφτηκαν μέ «τέχνη» (ἡ λέξις τέχνη χρησιμοποιεῖται στήν παράγραφο 13), τῶν λόγων πού ἐκφωνοῦνται στίς δημόσιες συζητήσεις, στίς φιλοσοφικές διαμάχες. Αὐτό τό σημαντικό ἀπόσπασμα τῆς πραγματείας Ἐλένης Ἐγκώμιον ἐκφράζει ἕναν βαθύτερο προβληματισμό γιά τὴ φύση καί τὴ λειτουργία τῆς γλώσσας στίς σχέσεις της μέ τὴν πειθῶ. Οἱ γενικὲς αὐτές ἀρχές ὑπαγόρευσαν τὴν ἐνασχόληση τοῦ Γοργία μέ τὴν τέχνη τῶν ἐξειδικευμένων λόγων, ὅπως τό ἐπιβεβαιώνει ἡ Ὑπέρ Παλαμήδους ἀπολογία, ἐφ' ὅσον κατατάσσεται στό δικανικὸ εἶδος. Οἱ ἔρηνες του ἦταν ἀρρήκτως συνδεδεμένες μέ τὴν παιδαγωγικὴ του δραστηριότητα, γεγονός πού ἐξηγεῖ τὸν καθορισμένο διδακτικὸ χαρακτήρα τῶν σωζόμενων ἔργων, τὴ διανγὴ διάρθρωση, τίς τεκμηριωμένες μεταβάσεις, τίς ρητὲς ἀναγγελίες πού προδίδουν τὸν προορισμό τοῦ ὑποδείγματος. Τέλος, θεωρητικός καί δάσκαλος, ὁ Γοργίας ἦταν ἐπιπροσθέτως καί ρήτορας, κάτι πού διαφαίνεται στό ἀπόσπασμα τοῦ Ἐπιταφίου (καίτοι δέν εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ συγκεκριμένος λόγος πράγματι ἐκφωνήθηκε) καί ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τίς μαρτυρίες συμφώνως πρὸς τίς ὁποῖες ὑπῆρξε σημαντικός πολιτικός ἄνδρας στήν πόλη του, μίλησε ὡς πρεσβευτὴς στήν Ἀθήνα καί ἐκφώνησε πανηγυρικούς στήν Ὀλυμπία καί στοὺς Δελφούς ἢ ἀκόμη ἕναν λόγο πρὸς τοὺς Ἡλείους.

Ὁ Γοργίας ἦταν διάσημος ἐπίσης καί γιά τό ὕψος του. Στό ἔνομα τῆς ἰδέας ὅτι ὁ λόγος ὀφείλει νά θέλγει καί νά μαγεύει, ὁ Γοργίας συνέγραφε σέ καλλιτεχνικὸ πεζὸ λόγο, ἰδιαιτέ-

ως επιτηδευμένο, πού τείνει προς τόν ποιητικό, αναπληρώνοντας μέ τις ύφολογικές έντυπώσεις τήν άπουσία μέτρου και τή μουσική συνήχηση. Τά σωζόμενα κείμενα έντυπωσιάζουν μέ τήν ήχηρότητα τών λέξεων, τίς επαναλήψεις, τίς αντίθεσεις τών όρων, όπως, επί παραδείγματι, τό τέλος του άποσπάσματος του *Έπιταφίου* (ή μετάφραση δέν μπορεί νά άποδώσει παρά μία άμυδρή εικόνα του πρωτοτύπου):

...σεμνοί μὲν πρὸς τοὺς θεοὺς τῷ δικαίῳ, ὅσοι δὲ πρὸς τοὺς τοκέας τῇ θεραπείᾳ, δίκαιοι δὲ πρὸς τοὺς ἀστούς τῷ ἴσῳ, εὐσεβεῖς δὲ πρὸς τοὺς φίλους τῇ πίστει. Τοιγαροῦν αὐτῶν ἀποθανόντων ὁ πόθος οὐ συναπέθανεν, ἀλλ' ἀθάνατος οὐκ ἐν ἀθανάτοις σώμασι ζῆ οὐ ζώντων.

(*άπόσπ.*, Β 6, ἔκδ. Diels-Kranz)

Μέ τή δικαιοσύνη τους γεμάτοι δέος άπέναντι στους θεούς, μέ τη φροντίδα τους γεμάτοι σεβασμό στους γονεῖς, μέ τήν τήρηση τῆς ἰσότητος γεμάτοι δικαιοσύνη άπέναντι στους συμπολίτες τους, μέ τήν πίστη τους γεμάτοι άφοσίωση στους φίλους. Για τοῦτο ὁ θάνατός τους δέν ἔσβησε και τόν πόθο γι' αὐτούς, αλλά άθάνατος μέσα σέ θνητά σώματα ζεῖ ὁ πόθος γι' αὐτούς πού δέν ζοῦν.

(μτφρ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος)

Οἱ Ἀρχαῖοι άνέδειξαν τόν «ποιητικό» χαρακτήρα του γοργίειου ὕφους (Ἀριστοτέλης, *Ρητορικὴ Γ'*, 1404a 26). Ἐπεσήμαναν τήν προτίμησή του για τίς μεταφορές, στήν ὁποία ὀφείλονται οἱ προσδιορισμοί «Ξέρξης ὁ τῶν Περσῶν Ζεὺς» ἢ «γύπες ἔμψυχοι τάφοι» (Ψευδο-Λογγίνος, *Περὶ ὕψους*, 3, 2). Ἀποκάλεσαν «γοργίεια σχήματα» ἕνα σύνολο μεθόδων πού περιελάμβανε τή χρήση μερῶν τῆς φράσης μέ παράλληλη δομή και ἴσο μήκος (*ἰσόκωλα*), τίς αντίθεσεις στό περιεχόμενο και στήν ἔκφραση (*ἀντιθέσεις*) και τή χρήση λέξεων, ἠχητικά παραπλήσιων, πού παράγουν συνηχήσεις, παρηχήσεις (*παρονομασίαι*) και ὁμοιοκαταληξίες (*ὁμοιοτέλευτα*) (Διόδωρος ὁ Σικελιώτης, *ΙΒ'*, 53, 4, Διονύσιος ὁ Ἀλικαρνασσεύς, *Δημοσθένης*, 4, 4· 25,4). Μολοντί ὁ Γοργίας δέν ἦταν ὁ πρώτος πού

χρησιμοποίησε καθεμία από αυτές τίς μεθόδους, μολοντί ἐπιπλέον δέν δημιούργησε τούς κατάλληλους για τήν άπόδοσή τους τεχνικούς όρους, φαίνεται ὅτι ἔνσυνειδήτως τούς πολλαπλασίασε, γεγονός πού τόν καθιέρωσε στήν ἱστορία τῆς ρητορικῆς ὡς τόν πρώτο δημιουργό τῆς τέχνης του πεζοῦ λόγου και ὡς ἐπινοητὴ ἑνός ὕφους, του «γοργίειου» ὕφους, τό ὁποῖο χαρακτηρίζεται από τολμηρούς και άδρούς ἔκφραστικούς τρόπους.

Ἡ προκληθεῖσα από τούς σοφιστές άναστάτωση –ἐπιτυχία και σκάνδαλο– στους κόλπους τῆς ἄθηναϊκῆς κοινωνίας ὑπῆρξε βαθύτατη. Ἀντανακλάται στή λογοτεχνία τῆς ἐποχῆς, κυρίως στό θέατρο του Εὐριπίδη και του Ἀριστοφάνη, οἱ ὁποῖοι, από τό 430 και τό 420 ἀντιστοίχως, θέτουν ἐπί σκηνῆς τά πολλαπλά σχήματα-δάνεια από τήν τέχνη του λόγου, γοητεύονται από τή δύναμη του λόγου και τίς πρόσφατες καινοτομίες πού εἰσήχθησαν σ' αὐτόν τόν τομέα, καταγγέλλουν ὁμως τούς ἄκρως ἐπιδέξιους λόγους και τούς δασκάλους τῆς συλλογιστικῆς δεινότητος, χρησιμοποιώντας τίς λέξεις *σοφός*, *σόφισμα*, *σοφιστής*. Μεταγενέστερα γραπτά κείμενα, τά ὁποῖα αναφέρονται στήν ἴδια περίοδο του τελευταίου τρίτου του 5ου αἰ., καταθέτουν μίαν ἀνάλογη ἔμπειρία: ὀρισμένοι κυρίως πλατωνικοί διάλογοι, ὅπου ὁ Σωκράτης συνδιαλέγεται περί ρητορικῆς μέ τούς κυριότερους ἔκπροσώπους τῶν σοφιστῶν ἢ κάποιον άπόσπασμα του Θουκυδίδη, ὅπου ὁ Κλέων φέρεται νά λέει ὅτι κατά τό 427 οἱ Ἀθηναῖοι, λάτρεις τῶν ἀγώνων λόγου και τῶν νέων ἐπιχειρημάτων, εἰσάγουν τίς μεθόδους τῶν σοφιστῶν στήν πολιτική ρητορεία και τήν μεταμορφώνουν σέ πολιτική-θέαμα:

Ἄπλῶς τε ἀκοῆς ἤδονῃ ἡσώμενοι και σοφιστῶν θεαταῖς εἰκότες καθήμενοι μᾶλλον ἢ περι πόλεως βουλευομένοις.

(Θουκυδίδης, *Γ'*, 38, 7)

Παρασυρμένοι από τήν ἡδονή τῆς ἀκοῆς, μοιάζετε περισσότερο μέ θεατές σέ συζήτηση σοφιστῶν, παρά μέ πολίτες πού συκέπτονται για τό συμφέρον τῆς πόλης.

(μτφρ. Π. Κατσαμπάνης)

Τό παιδαγωγικό θέλημα πού ασκοῦσαν οἱ ρητοροδιδάσκαλοι ὑποδηλώνεται στὸν κοινὸ τρόπο τῆς ἐπίσκεψης στὸν σοφιστὴ, ὁ ὁποῖος συνίσταται στὴν παρουσίαση ἑνὸς νεαροῦ ὑποψηφίου καὶ στὴν ἐναγώνια ἀναμονὴ τῆς ἀποδοχῆς του ὡς μαθητῆ ἀπὸ τὸν δάσκαλο, στὸν ὁποῖο εἶναι ἔτοιμος νὰ παραδώσει καὶ νὰ ἐμπιστευθεῖ τὸν ἑαυτό του, ἀρκεῖ νὰ τοῦ διδάξει τὴν ὁμιλία (Ἀριστοφάνης, *Νεφέλαι* 427 κ.έ. καὶ Πλάτων, *Πρωταγόρας*, 312) (σ. τ. ἐπ.*).

Ἡ σύγκλιση αὐτῶν τῶν κειμένων, τόσο διαφορετικῶν ὡς πρὸς τίς θεωρήσεις τους, ἐπιβεβαιώνει τὸ εὖρος τῶν καινοτομιῶν πού εἰσήγαγαν οἱ σοφιστές. Ἐκτοτε, σοφιστικὴ καὶ ρητορικὴ συνδέονται ἐσαεὶ στοὺς κόλπους τῆς ἀρχαίας σκέψης, ἂν καὶ ἡ σοφιστικὴ δὲν περιορίζεται στὴ ρητορικὴ ἐνῶ ὀρισμένοι ρήτορες ἀρνοῦνται νὰ ἀποκαλοῦνται σοφιστές. Ὁ Πλάτων ἐπιμένει, ὄχι βεβαίως χωρὶς σκωπτικὴ διάθεση: σὲ πείσμα ὄλων τῶν διαφορῶν πού μπορεῖ νὰ ἐδραιωθοῦν μεταξὺ τῶν δύο κατηγοριῶν,

ἂ τε δ' ἐγγὺς ὄντων φύρονται ἐν τῷ αὐτῷ καὶ περὶ ταῦτα σοφισταὶ καὶ ῥήτορες.

(*Γοργίας*, 465c, 520a)

Ἐπειδὴ ὁμως εὐρίσκονται κοντὰ τὸ ἓνα εἰς τὸ ἄλλο ἀνακατώνονται εἰς τὸ ἴδιον πρόσωπον καὶ εἰς τὸ ἴδιον πρᾶγμα σοφισταὶ καὶ ῥήτορες.

(μτφρ. Στ. Τζουμειάας)

Εἶναι γεγονός ὅτι μὲ τοὺς σοφιστές, ἡ ὁμιλία θεμελιώθηκε ὡς αὐτόνομος καὶ θεωρητικὸς γνωστικὸς κλάδος. Τὸ ἀντικεί-

*Ὁ Πρωταγόρας, στὸν ὁμώνυμο πλατωνικὸ διάλογο, καταθέτει τὴν ἀποψή του περὶ τοῦ παρελθόντος τῆς σοφιστικῆς (316d-317a) καὶ ἀναφέρει ὡς πρώτους σοφιστὲς τὸν Ὅμηρο, τὸν Ἡσίοδο καὶ τὸν Σιμωνίδη (ὁ κατάλογος συνεχίζεται), οἱ ὁποῖοι χρησιμοποίησαν κάποια τέχνη ὡς προκάλυμμα, πρὸς ἀποφυγὴν τοῦ ἐλέγχου τῆς ἐξουσίας, πρβ. Πλάτων, *Πολιτεία*, 377b, 11, 387b, 599d, 2.

μενο τοῦ «ὀμιλεῖν» ἀπομονώθηκε καὶ ἐγένετο ἄφ' ἑαυτοῦ ὑποκείμενο στοχασμοῦ καὶ τέχνης. Αὐτὴ ἡ τέχνη συμπεριέλαβε θεωρίες περὶ πειθοῦς καὶ φιλοσοφικῶν θεμελιῶν τοῦ λόγου, τεχνικὲς ἔρευνες (στὸν τομέα τοῦ ὕφους καὶ τῆς ἐπιχειρηματολογίας), διδασκαλία. Ἀρχίζουν πλέον νὰ δημοσιεύονται λόγοι καὶ ὄχι ἀπλῶς καὶ μόνον νὰ ἐκφωνοῦνται. Χοάνη αὐτῶν τῶν καινοτομιῶν ὑπῆρξε ἡ Ἀθήνα, ὅπου ὄλοι οἱ σοφιστὲς διέμειναν γιὰ μεγάλο ἢ μικρὸ χρονικὸ διάστημα.

Μία ὑποδειγματικὴ μορφή αὐτῆς τῆς περιόδου εἶναι ὁ Ἀντιφῶν (περὶ τὸ 480-411 π.Χ.), τὸν ὁποῖο ἐξεθείασε ὁ Θουκυδίδης:

Ἦν ἀνὴρ Ἀθηναίων τῶν καθ' ἑαυτὸν ἀρετῆ τε οὐδενὸς ὕστερος καὶ κράτιστος ἐνθυμηθῆναι γενόμενος καὶ ἂ γνοίη εἰπεῖν... ἀλλ' ὑπόπτως τῷ πλήθει διὰ δόξαν δεινότητος διακείμενος...

(Θουκυδίδης, Η', 68, 1)

[Ὁ Ἀντιφῶν] ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς πιὸ ἐνάρετους ἄνδρες ἀνάμεσα στοὺς συγχρόνους του Ἀθηναίους καὶ ἱκανότατος νὰ καταστρώσει σχέδια καὶ νὰ λέγει ὅσα ἐπινοοῦσε... γιατί ἦταν ὑποπτος στό λαό γιὰ τὴ ρητορικὴ του δεινότητα.

(μτφρ. Σ. Χατζηβασιλείου)

Τὸ σωζόμενο ἔργο πού φέρει τὸ ὄνομά του, τοποθετεῖται στὴ χρονικὴ περίοδο τῶν εἴκοσι ἢ τριάντα τελευταίων χρόνων τῆς ζωῆς του καὶ περιλαμβάνει ἄφ' ἑνὸς τρεῖς δικανικούς, πού ἀναφέρονται σὲ ὑποθέσεις ἀνθρωποκτονίας καὶ ἔχουν συνταχθεῖ ἀπὸ τὸν ῥήτορα γιὰ πελάτες, ἄφ' ἑτέρου ρητορικὰ γυμνάσματα, μὲ τὸν τίτλο *Τετραλογίαι*, τὰ ὁποῖα συνίστανται στὴ σύνθεση τεσσάρων ὑποθετικῶν, διαφορετικῶν ἐπιχειρηματολογιῶν πρὸς ἀντιμετώπιση μιᾶς καὶ μόνον δικαστικῆς ὑπόθεσης (δύο γιὰ τὴν κατηγορία καὶ δύο γιὰ τὴν υπεράσπιση). Στὸ ἔργο του προστίθεται ἡ ἐν μέρει διασωθεῖσα πραγματεία *Περὶ ἀληθείας* καὶ ἀποσπάσματα πραγματειῶν καὶ λόγων. Τέθηκε τὸ ἐρώτημα ἂν ὄλα αὐτὰ τὰ ἔργα ὑπογράφονται ἀπὸ

τόν ίδιο άνθρωπο ή αν θά έπρεπε νά υπάρξει διάκριση από τόν 'Αντιφώντα τόν σοφιστή: ή σύγχρονη έρευνα τείνει νά αποδεχθεί τήν ένότητα ενός έργου πού συνδυάζει ρητορική δραστηριότητα, έγκύμναση εϋγλωττίας καί φιλοσοφική σκέψη (σ. τ. έπ.*).

Η θεωρητική μελέτη τής δικανικής εϋγλωττίας ήταν συνήθης στήν 'Αθήνα περί τά τέλη τοϋ πέμπτου αιώνα. 'Ο Πλάτων στόν *Φαίδρο* (266d-267d) συνέταξε έναν μακρύ κατάλογο αϋτών τών ρητοροδιδασκάλων – Θεόδωρος ό Βυζάντιος, Εϋηνος ό Πάριος, Τεισίας, Γοργίας, Πρόδικος, 'Ιππίας, Πῶλος, Λικύμνιος, Πρωταγόρας, Θρασύμαχος ό Χαλκηδόνιος– οί όποιοι κατέγραφαν πραγματείες καί δημοσίευαν κανόνες γιά τή δομή καί τά μέρη τής άγόρευσης, τίς μεθόδους έπιχειρηματολογίας, τό ύφος, τά πάθη.

Μία άλλη θεμελιώδης πηγή εΐναι ή *Ιστορία* τοϋ Θουκυδίδη. 'Ο Θουκυδίδης θεωρεί ότι ό έπιβεβλημένος τρόπος νά πραγματευεται κανείς τά δρώμενα διαιρείται σέ δύο κατηγορίες, τίς συντελεσμένες πράξεις καί τούς έκφωνηθέντες λόγους: οί λόγοι άποτελοϋν συνεπῶς τό ήμισυ τής ιστορίας του (Α, 22). 'Ετσι, τό έργο του προσφέρει ένα πολύτιμο δείγμα τής πολιτικής εϋγλωττίας (συναθροίσεις, πρεσβείες, συζητήσεις καί ποικίλες δημηγορίες), όπως αϋτή άσκεΐται στόν έλληνικό κόσμο καί, ιδιαιτέρως, στήν 'Αθήνα κατά τήν έποχή του Πελοποννησιακοϋ πολέμου. Χάρη στόν Θουκυδίδη φθάνει σέ μᾶς ό άπόηχος τών λόγων πού έκφώνησε ό Περικλής, ό όποιος υπήρξε συμφῶνως πρὸς τούς συγχρόνους του ένας μεγάλος

*'Ο 'Ερμογένης στόν *Περί ιδεῶν λόγο* δηλώνει πεπεισμένος ότι «δύο τούς 'Αντιφῶντας γενέσθαι» (2, 11, 117) λόγω τής διαφορᾶς ύφους τοϋ γραπτοϋ λόγου τους. Τό λεξικό *Σούδα* τόν αναφέρει ως *τερατοσκόπον* (πρβ. Λουκιανό, *'Αληθινή Ιστορία*, 2, 33, 21), *έποποιόν* (πρβ. 'Αριστ., *Μηχανικά*, 847a 20), *σοφιστήν*, ό όποιος καλεΐτο καί *Λογομάγειρος* (στό λήμμα). 'Ο δέ Πλούταρχος (*Βίοι τών δέκα ρητόρων*) (833c, 9) παραδίδει τήν τέχνη *άλυπίας* τοϋ 'Αντιφῶντος, ό όποιος θεράπευε τούς ανθρώπους διά τοϋ λόγου.

ρήτορας, έπονομαζόμενος 'Ολύμπιος (σ. τ. έπ.*). 'Αλλά, ό Θουκυδίδης, καθώς γνωρίζουμε, έγραφε εκ νέου τούς λόγους τών χαρακτήρων του, γεγονός πού αλλάζει τά πάντα.

'Ο ιστορικός εΐναι ρήτορας. 'Αναπτύσσει μέσω πολυάριθμων λόγων μία άδιαμφισβήτητη ρητορική δεινότητα, ή όποία ενισχύεται από τίς προοδευτικές τάσεις τής έποχής στόν τομέα αϋτόν καί συνιστά άφ' έαυτῆς μία καινοτομία. 'Αλλά, αϋτοί οί λόγοι δέν εΐναι άδικαιολόγητοι: άποτελοϋν συστατικό στοιχείο ενός ιστορικοϋ σχεδίου καί αϋτό εΐναι πού συνιστά άλλωστε τό βάθος τής ρητορικής τοϋ Θουκυδίδη. 'Οπως ό ιστορικός στοχάζεται καί διαμορφώνει τίς πράξεις, μεταμορφώνοντας τόν άπόηχο τοϋ γεγονότος σέ άντικείμενο άφήγησης όρθολογικό καί κατανοητό, έτσι ανασυνθέτει τούς λόγους, προκειμένου νά χρησιμεύσουν στήν ανασύσταση τής ιστορικής αλήθειας. Οί λόγοι τοϋ Θουκυδίδη επιτρέπουν τή σύνθεση μίας δεδομένης κατάστασης ή τής στάσης ενός ανθρώπου· ως ζεύγη αντιλογίων επιτρέπουν τήν έμφάνιση δύο αντιθετικών όπτικών γωνιών καί συνιστοϋν έργαλειο άμεροληψίας· τέλος, καί κυρίως, συνιστοϋν τό μέσο διαλεύκανσης τής πράξης, άπόσπασης τοϋ νοήματος καί τών συνθηκών, καί έπομένως, κατ' αϋτόν τόν τρόπο, τό μέσο κατανόησης τών γεγονότων. Καίτοι ή έναλλαγή μεταξύ άφήγησης καί λόγου είχε καθιερωθεΐ από τήν περίοδο τοϋ έπους, ό Θουκυδίδης υπήρξε ό πρώτος πού κατέστησε τόν λόγο έργαλειο ιστορικής ανάλυσης. Σ' αϋτό ακριβῶς τό σημείο συναντά τή σοφιστική. 'Ο λόγος

*Περί τοϋ Περικλή ως δεινοϋ ρήτορα καί πολιτικοϋ, βλ. Θουκυδίδη, Α', 145, 1· Β', 13, 9· Β', 65, 1· Πλούταρχο, *Περικλής· Σύγκρισις Περικλέους - Φαβίου Μαξίμου*· 'Ισοκράτη, *Περί τῆς αντιδόσεως*, 111, 2· Αισχίνη, *Κατά Τιμάρχου*, 25, 2· Πλάτωνα, *Φαίδρος*, 269e, 1· *Θεάγης*, 126a, 9· *Μενέξενος*, 236b, 5· Διόδωρο Σικελ., *Ιστορική Βιβλιοθήκη*, 12, 1· 'Αριστοτέλη, *'Αθηναίων Πολιτεία*, 28, 1· *Ρητορική* 1365a, 31· 'Αριστεΐδη Αΐλιο, *Πρὸς Πλάτωνα ὑπέρ τών τεττάρων*, 124, 9· 128, 25· 130, 19· Φιλόστρατο, *Βίοι σοφιστών*, 1, 482, 2· Θεμιστιο, *Εΐς Κωνσταντίνον τόν Αϋτοκράτορα ότι μάλιστα φιλόσοφος ό βασιλεύς ή Χαριστήριος*, 37b, 7 [«οϋ τοΐς χείλεισιν επεκάθιζεν ή Πειθῶ»].

είναι γι' αυτόν όχι μόνον μία κοινωνική πράξη και μία λογοτεχνική μορφή προς άσκηση, αλλά, πολύ περισσότερο, ένας δρόμος αλήθειας.

Ένα τελευταίο στοιχείο, πού καταδεικνύει τή σπουδαιότητα πού προσέλαβε ή ρητορική κατά τήν περίοδο αυτή, είναι ή ανάπτυξη τής μορφής τής «διάλεξης» (ἐπίδειξις), πού υιοθετείται από πολλούς ειδικούς, λόγιους ή τεχνικούς, προκειμένου νά παρουσιάσουν τήν τέχνη τους σ' ένα κοινό περιορισμένο ή ευρύ. Τά κείμενα παραδίδονταν γραπτώς και δημοσιεύονταν. Παραδείγματα τέτοιων διαλέξεων διασώζονται στήν Ἱπποκρατική Συλλογή, μέ τίς πραγματείες *Περί ἀνέμων* και *Περί τέχνης*, πού χρονολογούνται από τό τελευταίο τέταρτο τοῦ πέμπτου αἰώνα και ἀποτελούν πραγματικούς πειστικούς λόγους –και πολεμική δσον ἀφορᾶ στή δεύτερη– σέ περίτεχνο ὕφος. Ἡ παρουσίαση μποροῦσε νά προσλάβει ἐξίσου τή μορφή ἀντιλογίας μέ ἔκθεση ἀντίθετων ἀπόψεων, συζητήσεις πολλῶν ἐπιπέδων και φάσεις ἀντεξέτασης.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2

Η ΠΡΑΞΗ ΓΕΝΝΗΣΗΣ ΤΗΣ ΛΕΞΗΣ «ΡΗΤΟΡΙΚΗ»

Ἡ λέξη *ρητορική*, ἐκλαμβάνομενη ὡς οὐσιαστικό, πρωτοεμφανίζεται στήν ἑλληνική γλώσσα, σέ δύο συγγράμματα τῶν ἀπαρχῶν τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.:

– Ἀλκιδάμας, *Περί τῶν τοῦ γραπτῶν λόγων γραφόντων ἢ Περί σοφιστῶν*, 2: «... και τό γράφειν ἐν παρέργῳ τοῦ <λέγειν> μελετᾶν οἰόμενος χρῆναι, και τοῦς ἐπ' αὐτό τοῦτο τόν βίον καταναλίσκοντας ἀπολειφθαι πολὺ και ῥητορικῆς και φιλοσοφίας ὑπεληφώς, και πολὺ δικαιότερον ἀν ποιητᾶς ἢ σοφιστᾶς προσαγορεύεσθαι νομίζων», (... ἐπειδή θεωρῶ ὅτι ὅσοι καταναλώνουν τή ζωή τους σέ αὐτήν τή συγγραφική δραστηριότητα ἀπομακρύνονται ἀρκετᾶ ἀπό τή ρητορική και τή φιλοσοφία και ἐκτιμῶ ὅτι θά ἦταν δικαιότερο νά τοῦς ἀποκαλοῦμε ποιητῆς ἢ σοφιστῆς...). Στήν προηγούμενη παράγραφο, ὁ Ἀλκιδάμας ἔχει ἤδη ἀσκήσει κριτική σέ «ὀρισμένους ἀπό ἐκείνους πού ἀποκαλοῦμε σοφιστῆς, [οἱ ὅποιοι], ἐπιδεικνύοντας ἕνα εὐτελές δείγμα ρητορικῆς δεινότητος, ἀξιώνουν κάτοχοι ὀλόκληρης τής τέχνης»: ...

ἐπειδή τινες τῶν καλουμένων σοφιστῶν ἱστορίας μέν και παιδείας ἡμελέησιν και τοῦ δύνασθαι λέγειν ὁμοίως τοῖς ἰδιώταις ἀπειρώς ἔχουσι, γράφειν δέ μεμελετηκότες λόγους και διά βιβλίων δεικνύντες τῶν αὐτῶν σοφίαν σεμνύνονται και μέγα φρονοῦσι, και πολλοστὸν μέρος τῆς ῥητορικῆς κεκτημένοι δυνάμει τῆς δλης τέχνης ἀμφισβητοῦσι, διά ταύτην τήν αἰτίαν ἐπιχειρήσω κατηγορίαν ποιήσασθαι τῶν γραπτῶν λόγων..., (*Περί σοφιστῶν*, 1).

– Πλάτων, *Γοργίας*, 448 d - 449 a: «Σωκράτης. – Δῆλος γάρ μοι Πῶλος και ἔξ ὧν εἶρηκεν, ὅτι τήν καλουμένην ῥητορικήν μάλλον μεμελέτηκεν ἢ διαλέγεσθαι. [...]. Μᾶλλον δέ, ὦ Γοργία, αὐτός ἡμῖν εἶπέ, τίνα σε χρὴ καλεῖν ὡς τίνος ἐπιστήμονα τέχνης. Γοργίας. Τῆς ῥητορικῆς, ὦ Σώκρατες» (Ἡ λέξη *ρητορική* ἐπανέρχεται πολλές φορές στή συνέχεια τοῦ διαλόγου) «Σωκράτης. Γιατί ὁ Πῶλος, κι' ἀπό ὅσα εἶπε, φαίνεται πῶς ἔχει ἀσχοληθῆ περισσότερο μέ τήν λεγόμενην ρητορικήν παρά μέ τήν διαλεκτικήν. [...]. Καλύτερα ὅμως, Γοργία, πές μας ἐσύ ὁ ἴδιος τί ὄνομα νά σοῦ δώσωμεν, τίνος δηλαδή τέχνης γνώστης εἶσαι. Γοργίας. Τῆς ρητορικῆς, Σωκράτη» [μτφρ. Στ. Τζουμειλέας].

Οἱ φιλόλογοι-ἐκδότες χρονολογοῦν τό κείμενο τοῦ Ἀλκιδάμαντα περί τό 390 (G. Avezzu) και τόν Γοργία τό 387-385 (E.R. Dodds), ἀλλά οἱ χρονολογίες αὐτές είναι ἀπλῶς κατά προσέγγιση. Ὡς πρὸς τήν ἱστορική χρονολογία τοῦ Γοργία (ἐποχή κατά τήν ὁποία ἐκτυλίσσεται ἡ περιγραφείσα σκηνή τοῦ διαλόγου) δέν προσδιορίζεται ἀκριβῶς, ἐνώ τό κείμενο ἀνέτως συνδυάζει στοιχεῖα, πού παραπέμπουν σέ διαφορετικές στιγμές τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 5ου αἰ.

Πρὶν ἀπό τά δύο αὐτά κείμενα ἐντοπίζουμε στήν ἑλληνική γλώσσα τίς λέξεις *λόγος* και *λέγειν* («ὀμιλία», «λόγος», «ὀμιλεῖν», «συνδιαλέγεσθαι», καθώς και τήν ἔκφραση *λόγων τέχνη* («τέχνης τοῦ λόγου»: *Δισσοὶ λόγοι*, 8. Ἴσως περί τό 400 π.Χ.). Ἡ λέξη *ῥήτωρ* (χρονολογεῖται ἀπό τόν Ὅμηρο, ὅπως προαναφέρθηκε, ὑπό τόν τύπο *ῥητήρ*) χρησιμοποιεῖται κατά τόν 5ο αἰ. ὑπό τήν ἔννοια τοῦ «ῥήτορα» και ἡ *ῥητορεία* («ἐὺγλωττία») συναντᾶται περί τό 390, στό *Κατά σοφιστῶν* τοῦ Ἰσοκράτη (21). Αὐτοὶ οἱ ὄροι θά ἐξακολουθήσουν νά ἰσχύουν καθ' ὅλη τή διάρκεια τῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας· ἡ δέ *ρητορική* συναντᾶται στόν Πλάτωνα, στόν Ἀριστοτέλη και τοῦς μεταγενέστερους.

Αὐτά τά γεγονότα προκάλεσαν προσφάτως μεταξύ τῶν ἐπιστημόνων συζητήσεις ἐπὶ τῶν δύο ἀκόλουθων σημείων:

α. *Ἡ ἐμφάνιση τῆς λέξης*. Ὁ E. Schiappa ὑποστήριξε ὅτι ὁ Πλάτων εἶχε σκοπίμως ἐπινοήσει τή λέξη *ρητορική* στόν *Γοργία* («Did Plato